

TÜRKİ-i BASİT

Türkçülük düşüncesinin ürünü olmayan bu örneklerin münferit davranışlar sayılması gerektiğini belirtmiştir.

Bütün bu yargılar adı geçen şairlerin eserleri üzerinde henüz ciddi araştırmaların yapılmadığı yıllara aittir. 1990'lardan sonra bu üç şair hakkında yapılan doktora çalışmaları, yayımlanan makale ve kitaplar konuya açıklık getirmiştir. Bunlardan Aydınlı Visâli'nin, "Gözlerimdir güzelim gözünü can ile seven / Göze göster gözünü gözden irâğ olma iğen" beytiyle başlayan gazelinin Sabayî adlı bir şaire nazîre olduğu, esasen Visâli'nin Türkî-i basît çerçevesine girecek başka şiiri de bulunmadığı anlaşılmıştır (Mermer, s. 23). Mahremî'nin de zikredilen beyit dışında sade Türkçe ile yazmadığı görülmekte, *Basîtnâme* adlı eseri bulunamadığından konuyla ilgili hakkında bir fikir edinilememektedir (Aynur, IV/5 [2009], s. 43). En çok örneğin görüldüğü Edirneli Nazmî'nin divanı ise 643 varakta 8976 manzumeye Türk edebiyatının en hacimli divanıdır. Eserde divan şiirinin hemen bütün konularında (bahirler, nazım şekilleri, edebî sanatlar vb.) çok miktarda örnek yer aldığından bunlar arasında sayıca fazla gibi görünen Türkî-i basît manzumelerinin bütün içindeki nisbeti dikkate alındığında bir çığır açma diye adlandırılmasının doğru olmadığı anlaşılmaktadır (Avşar, *Bilig*, sy. 18 [2001], s. 132; Köksal, *Bilig*, sy. 20 [2002], s. 115).

Bu akımın varlığını öne sürenler Türkî-i basît ürünlerinin sanat değerinden ziyade dili üzerinde durmuş, bunu şiirde bir sade dil akımı gibi görerek nesirle ilişkilendirmemiş, adı geçen üç şair çok zayıf alâkalarla bir arada düşünülmüştür. Mahremî'nin ele geçmeyen *Basîtnâme*'sine karşılık sadece bir beytiyle akımı başlatmış olması mâkul görünmemektedir. Aydınlı Visâli'den ise hiç örnek yoktur. Diğer taraftan bu üç şair eğer bilinçli bir akım başlatmış olsaydı onların bu tavırlarını devam ettirmeleri beklenirdi. Halbuki her üçü de divan edebiyatına bağlı şiirler yazmıştır. Türkî-i basît, Arapça ve Farsça'ya karşı bir Türkçecilik akımından ziyade divan şiirinde mahallîleşme eğiliminin bir yansıması özelliğini taşımaktadır (Mermer, s. 25). Konu etrafında bazı doktora tezleri hazırlanmış, bazılarında ise bu konuya da temas edilmiştir: *Mahremî ve Şehnâme'si: I. Kısım Yavuz Sultan Selim Dönemi, İnceleme-Metin Sözlük-Dizin* (haz. Hatice Aynur, 1993), *İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Edirneli Nazmî: Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Türkî-i Basît ve Gazeller Dışındaki Nazım Şekil ve Tür-*

leri (haz. Ziya Avşar, 1998), *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Edirneli Nazmî, Mecmaü'n-Nezâir: İnceleme-Tenkitli Metin* (haz. M. Fatih Köksal, 2001), *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.*

BİBLİYOGRAFYA :

Âşık Çelebi, *Meşâirü's-suarâ*, vr. 117^b-118^a; Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Bugünkü Edebiyat*, İstanbul 1924, s. 77-81; a.mlf., *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Divân-ı Türkî-i Basît*, İstanbul 1928, s. 18-24; a.mlf., "Millî Lisan ve Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirlerinden Şair Mahremî", *HM*, sy. 106 (1928), s. 2-3; [Nihal] Atsız, *XV. Asır Şairlerinden Edirneli Nazmî'nin Eseri ve Bu Eserin Türk Dili ve Kültürü Bakımından Önemi*, İstanbul 1934; Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara 1949, s. 92-95; Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1964, s. 355; Faruk Kadri Timurtaş, "Tarih Boyunca Türkçecilik Cereyanı", *Atsız Armağanı* (haz. Erol Güngör v.dğr.), İstanbul 1976, s. 421-445; Nihad Sâmi Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1987, I, 621-623; Mustafa Özkan, *Türk Dili'nin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 1995, s. 53-79; Ahmet Mermer, *Türkî-i Basît ve Aydınlı Visâli'nin Şiirleri*, Ankara 2006; Ziya Avşar, *Edirneli Nazmî ve Türkî-i Basît*, Konya 2007, s. 6-17; a.mlf., "Türkî-i Basît'i Yeniden Tartışmak", *Bilig*, sy. 18, Ankara 2001, s. 127-142; Fatih Köksal, "Orijinal Bir Şair: Edirneli Nazmî ve Divân'ına Yeni Bakışlar", *Bilig*, sy. 20 (2002), s. 101-123; a.mlf., "Edirneli Nazmî'nin Yayımlanmamış Türkî-i Basît Şiirleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sy. 15, Niğde 2004, s. 63-82; Hatice Aynur, "Türkî-i Basît Hareketini Yeniden Düşünmek", *Turkish Studies*, IV/5 (2009), s. 34-59; Semih Tezcan, "Divan Şiirinde Türkçe Kaygısı", *Bilig*, sy. 54 (2010), s. 255-267.

HATİCE AYNUUR

TÜRKÎ DARB

(bk. DARB-ı TÜRKÎ).

TÜRKİSTAN

(ترکستان)

Orta Asya'nın
büyük kısmı için kullanılan
tarihî bir terim.

İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dahil Pamir ve Hindu-kuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan'la birlikte Güney Sibirya'nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kaplar. Bu alanın tarihî kaynaklardaki adı XIX. yüzyıl ortalarına kadar Tür-

kistan'dır (Türk yurdu). Çoğunluğunu günümüzde Uygur ve Kazak Türkleri ile diğer Türk gruplarının oluşturduğu Çin Halk Cumhuriyeti hâkimiyetindeki bölgeye Doğu (Şarkî) Türkistan, 1924'ten sonra Sovyet hâkimiyetine giren alana Batı (Garbî) Türkistan adı verilmektedir. Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1.828.418 km², Batı Türkistan'ın 3.836.503 km²'dir.

Türkistan adını ilk defa eski İranlılar'ın, daha sonra Araplar'ın Orta Asya'da Türkler'in yaşadığı bölgeleri tanımlamak için kullandıkları bilinmektedir. Ermeni tarihçisi Sebeos'un eserinde de (m.s. VII. yüzyıl) Türkistan'ın Amuderya'dan (Vehrot) başladığı vurgulanır. Arap coğrafyacısı Yâkûbî, Pamir yaylasının Türkistan denilen yer olduğuna işaret eder. Sâsânîler döneminde ve İslâm fetihleri devrinde Türkistan adı Mâverâünnehir'in doğusundaki dağlara ve kuzeyindeki ülkelere verilmiştir. İslâm öncesinde Sâsânîler dönemini inceleyen Musa Horenaki eserinde Turkastanak kelimesinin eski Yunanlılar'ın Skythia (İskit ülkesi) karşılığı kullanıldığını belirtmiştir. XV. yüzyılda kaleme alınan Timur seferleriyle ilgili eserlerde Türkistan, Mâverâünnehir dışında yaşayan Türkler'in ülkelerini gösteriyordu. Bununla beraber Hazar denizinin kuzeyindeki alanlara İbn Fadlân'ın *Seyahatnâme*'sinde Bilâdü't-Türk, Ahmed Tûsî ve diğer Farsça eser yazarlar ise Türkistan demişlerdir. Bazı Batı kaynaklarında 580'lere doğru Orta Asya için Turkhia (Türkiye) adı yer almaktadır.

Müslüman Araplar'ın bölgeye gelmesinden önce Amuderya (Ceyhun) nehrinin kuzeyinde kalan kısımlar Türkistan diye anılmaktaydı. İslâm fetihleriyle birlikte daha ziyade Mâverâünnehir'in kuzey ve doğusundaki bölgeye Türkistan denilmeye başlandı. Ruslar, Türkistan ile Mâverâünnehir'i kastederken İranlılar bölgeyi İran ve Afganistan'ın kuzeyi olarak tanımlıyordu. Türkistan hakkında çeşitli bilgiler veren İslâm coğrafyacıları bu isim altında daha çok müslüman olmamış Türkler'in yaşadıkları bölgeleri ele almaktadır. İstahrî, Türkistan'ı Oğuz ülkesi (Güzyıye), Hazarlar, Kimekler, Karluklar, Bulgarlar ile Cürcân-Fârâb-İsficâb arasında kalan yerler olarak nitelendirmektedir. Yâkût el-Hamevî'ye göre Türkistan, Fârâb şehrinde başlamakta, kuzeye ve doğuya doğru devam etmektedir. Cend, Hoten ve Şehrikent, Türkistan sınırları içerisinde yer almaktadır. Yâkût el-Hamevî Türkistan'da Karluklar, Dokuz Oğuzlar, Türgişler, Kimekler ve Oğuzlar'ın ikamet ettiğini kaydetmektedir. Zekeriy-

yâ el-Kazvînî, Türkistan'ı doğuda birinci iklimle yedinci iklim arasında genişliğine konumlandırır; bölge halkını çadırlarda oturan göçebeler diye niteler. Sonraki asırlarda Timurlular ve Özbekler açısından Türkistan, Kazakistan ve Kırgızistan demektir. Türkistan'ın güney sınırı olarak bazı seyahatler Bâmyân'ın kuzeyindeki Akrabat geçidini, bazıları Hilmend ile Amuderya arasındaki su dağıtım hattının güneyinde Hacıcak geçidini gösterir. Daha batıda Murgâb ile Âbıremene arasındaki yörede Bend (Tırbend) silsilesi Türkistan sınırı şeklinde düşünülmektedir. Afganistan'da Türkler'in yaşadığı Mezârîşerif ve Bedâhşan taraflarına Türkistan deniliyordu. İran'ın kuzeydoğusunda Horasan vilâyetindeki Türkmenler'le meskûn sahaya da Türkistan adı verilmişti. Ruslar, Türk ülkelerini işgale kalkıştıkları dönemde Türkistan kelimesini Kazaklar'dan öğrenerek kullanmaya başladılar. Bu sebeple bazı Batılı araştırmacıların Türkistan isminin bölgeye Ruslar tarafından verildiği yolundaki iddiaları yanlıştır. Ayrıca İran ve Afganistan'da halk dilinde Türkistan kelimesi söz konusu ülkelerin kuzeyini gösteriyordu. Erken Ortaçağ devirlerinde Afganistan'daki Belh ve Mezârîşerif yöresiyle Tohâristan zamanla Türkleşme sürecine girince Türkistan adıyla anılmaya başlandı. XVI. yüzyılda Özbek Hanlığı'nın kuruluş devirlerinde onların işgaliyle Amuderya'nın güneyinde yeni bir Türkistan doğdu. Buna Afganistan'ın Güney Türkistan eyaleti dendi. Günümüzde bu bölgede Türkmen ve Özbek gibi Türk kökenli boylar yaşamaktadır. XVIII. yüzyıl sonunda Afgan hükûmeti burası için Türkistan vilâyeti adını kullanmıştı. 1869'da Rus işgali sonrası resmen Amuderya'nın kuzeyi için Rus Türkistanı, güneyi için Afgan Türkistanı tabirleri ortaya çıktı. XIX. yüzyılda literatüre Çin ve Rus hâkimiyetindeki alanlara göre Doğu ve Batı Türkistanı adları yerleşti.

Batı Türkistan. Kuzey taraflarında fazla yüksek dağlar bulunmamakla birlikte Tarbagatay ve Uludağ silsileleri burada yer alır. Tarbagatay dağları Altay dağları ile Tanrıdağları arasında bir halka vazifesi görür. Batısında Uludağlar uçsuz bucaksız bozkırların içinde uzanır. Hazar denizinin doğusunda Küpet dağ ve Hindukuş dağlarının kuzeyinden itibaren ortalama rakımı 25-35 m. olan düzlükler vardır. 160.000 km² genişliğinde bir alanı kaplayan Aral gölü ile Hazar denizi arasındaki Üstyurt yarı çıplak toprak ve çoraklıklardan ibarettir. Bölgenin batısı Mangışlak (Ming Kış-

lak) adıyla bilinir. Güneyinde Balkan dağları, Aral ve Üstyurt'un güneyinde Kızılkum, Karakum çölleri bulunur. Batı Türkistan'da sulama sayesinde tarihin ilk devirlerinden beri zenginliği anlatılan Hârizm (Hıve) ayrı bir yere sahiptir. Çok çeşitli tarım ürünleri yetiştirilir ve yerleşime uygun alanlar mevcuttur. "Kazak dalası" adını alan Kuzey Türkistan bozkırları üç parçaya ayrılır: Turgay su hattının batısındaki bölüm Turgay-Yayık düzlüğü, Kırgız Kazak Buruşuk ülkesi, Çu-Balkaş bozkırları. Mâverâünnehir ve Fergana en önemli tarihî bölgelerdir. Türkistan denilen geniş alanın siyasal, ekonomik ve kültürel açılarından eski çağlardan beri en merkezî kesimini oluşturur.

İslâm öncesi devrede Türkistan sahasında Hun, Akhun, Göktürk, Uygur gibi büyük imparatorluklar kuran Türkler, ayrıca çok eski dönemlerden itibaren boylar halinde bölgede yaşadılar. Karahanlılar'ın müslüman olması Türkler'in İslâm kültür dairesine girmesine yol açtı. Selçuklular ile birlikte Türk nüfusunun önemli bir kısmı Ön Asya'ya göç etti. Buna rağmen Türkistan'da Türk kökenli toplulukların varlığı günümüze kadar sürdü. Bölgede Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi bağımsız Türk cumhuriyetlerinin yanında Tacikistan'da da önemli bir Türk nüfusu mevcuttur. XIII. yüzyıldaki Moğol istilâsı döneminde büyük sıkıntılar çeken Batı Türkistan, Timurlular zamanında gelişme imkânı buldu. Altın Orda Devleti'nin çöküşünün ardından gelen Özbekler, Timurlular'ı ortadan kaldırdı. Fakat kendileri birlik haline gelemeyen Rus istilâsına kadar üç hanlık durumunda varlıklarını sürdürebildi. Buhara Hanlığı 1500'de, Hıve Hanlığı 1512'de, Hokand Hanlığı 1710'da kuruldu. Buhara'nın 3 milyon, Hıve'nin 2 milyon, Hokand'ın 1 milyon civarında nüfusa sahip olduğu tahmin edilmektedir. XIX. yüzyılın ortalarında Rus istilâsı sırasında Türkistan hanlıklarından Buhara Emirliği Zerefşan vadisi, Kaşkaderya, Surhander-ya, Karategin, Andican, Semerkant, Buhara, Karşı, Hisar, Kerki ve Çizak'ı içine alıyordu. Hokand Hanlığı, Fergana vadisi merkez olmak üzere doğuda Isık Göl, batıda Siriderya'ya, güneyde Pamir dağlarından kuzeyde Kazakistan bozkırlarına kadar uzanıyor, Hıve Hanlığı başta Hârizm Aral gölünün güneyinden Merv'e kadar olan sahayı kapsıyordu. Hokand 1865'te, Buhara 1868'de, Hıve 1873'te Ruslar tarafından işgal edildi. Ruslar 1867'de başşehri Taşkent olan Türkistan Umumi Valiliği'ni kurdu. İlk vali General K. P. Kaufman idi. Bu valiliğe

Siriderya havzası, Fergana ve Mâverâünnehir dahil edilmişti. 1869-1884 yılları arasında işgal edilen Türkmenistan Hazar Ötesi Vilâyeti (Zakaspiskaya Oblast) buraya bağlandı. 1898'de Türkmenistan ve Yedisu valiliğe katıldı ve Türkistan daha geniş bir anlam kazandı. 1886'da I. Muşketov yaptığı çalışmalarla Türkistan adına idarî değişikliklere rağmen coğrafi anlam kazandırmaya gayret etti. Buna göre Hazar denizi, İran yaylası ve Buz denizi arasındaki saha Türkistan olarak adlandırılmalı, Hindukuş dağları Rusya ile İngiltere arasında sınır kabul edilmeliydi.

Çarlık döneminde Buhara ve Hıve hanlarının umumi valiliğinin içinde sayılmadığı Türkistan bölgesi Yedisu, Siriderya, Fergana, Semerkant ve Zakaspi (Hazar ötesi) diye beş idarî birime ayrıldı. 1911'de Türkistan Umumi Valiliği'nin nüfusu 9.838.100 idi. Bolşevik devrimi esnasında Türkistan'da Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (30 Nisan 1918), Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti ve Hârizm Sovyet Halk Cumhuriyeti gibi yerel kuruluşlar ortaya çıktı. Bunlar bağımsızlık taraftarlarına karşı Bolşevik Ruslar'la iş birliği yaparak komünizmin Türkistan'da yerleşmesine katkı sağladılar. Fakat Sovyet yönetimi herhangi bir etnik ve kabilevi oluşuma izin vermiyordu. Türk kökenli topluluklar arasında bölücü faaliyetler yürüterek kabileleri ayırmayı başardı. Türkmenler'i, Kırgızlar'ı, Kazaklar'ı ve Özbekler'i ayrı ayrı cumhuriyetler haline getirip Türkistan birliğini dağıttı. 16 Eylül 1924'te alınan kararla Türkistan adı tamamen ortadan kaldırıldı. Bolşevikler, Türkistan'ın idarî yapılanmasını değiştirdi; valiliğin merkezi yine Taşkent'ti, ancak adı Orta Asya bölgesi (Sredniy Azii Kray) oldu. Türkistan valiliğinin Yedisu, Car-kend, Lepse ve Zakaspi bölgesinin Kazaklar'la meskûn yerleri, ayrıca Karakalpaklar'ın yaşadığı saha Kazakistan'a katıldı.

1926'daki taksimata göre eski Türkistan valiliği beşe ayrıldı. En batıda Türkmenistan Cumhuriyeti kuruldu. Merkezi Aşkâbâd olurken Zakaspi idarî bölümünde bulunan Merv çevresi, eskiden Hıve Hanlığı'na bağlı olan Taşavuz (Taşaüz / Daşoğuz) bölgesi, Buhara Hanlığı'ndan Çarcuy ve Kerki bölgeleri buraya dahil edildi. Özbekistan Cumhuriyeti'nin merkezi Taşkent'ti. Mâverâünnehir, Semerkant ve Fergana vilâyetlerini, Buhara ve Hıve hanlıklarının Özbekler'le meskûn yerlerini kapsıyordu. Başşehri Duşanbe olan Tacikistan Cumhuriyeti'ne ise Hisar (Duşanbe), Kurgante-

TÜRKİSTAN

pe, Gharm (Karategin), Külâb, Ura-Tepe vb. alanlar bağlandı. 1924'te özerk olan Kırgızistan Cumhuriyeti 1936'da tamamen teşekkül etti. Yedisu valiliğinden Çu, Talas, Narin ırmaklarının yukarı mecralarının sahaları, Isık Göl havzası, Fergana'dan Altay ve Pamir sırtları, ayrıca Celâlâbâd ve Oş bölgeleri buraya katıldı. Kazakistan'a Yedisu, Üstyurt, Karakalpakistan, Siriderya'nın aşağı mecrası Çimkent, Kızılorda, Tarâz / Tırâz (Talas) şehirleri eklendi.

Doğu Türkistan. Altay dağı, Tanrıdağı ve Karanlık gibi yüksek sıradağlara sahip olsa da iç ve doğu tarafı kum çölüyle kaplıdır. Tarım deryası, İli, İrtiş, Manas, Ulungur, Karaşehir başta gelen nehirlerdir. İki büyük gölü Sayram ile Buğda'dır. Buradaki Taklamakan çölü yaklaşık 500.000 km²'dir. Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan cumhuriyetleriyle Pakistan, Hindistan, Keşmir, Tibet, Moğolistan ve Çin ülkelerine komşudur. Tarihî İpek yolunun önemli bir kısmı günümüzde yenilenmiştir. Kâşgar, Hoten, Yarkent, Aksu, Kuça ve Üç-Turfan Altı Şehir diye anılan şehir ve bölgeleri tarihî öneme sahiptir. Burası Hun Türkleri ve Büyük Göktürk İmparatorluğu'nun da hudutları dahilinde yer alıyordu. Göktürklerin içindeki Uygurlar 744'te Orhon nehri kıyısında Ordubalık şehrinde müstakil bir devlet kurdular. Bu devlet 840'ta Kırgızlar tarafından yıkıldı. On üç Uygur boyu Karabalasagun civarında yenildikten sonra Kâşgar, Beşbalık, Tanrıdağı'nın güneyi,

Kuça ve Hoten bölgesine göç etti. Turfan merkez olmak üzere yeni bir Uygur Devleti kuruldu. 856'da Mengli Kağan, Alp Kutluk Bilge unvanıyla tahta çıktı. Bu devlet yaklaşık üç buçuk asır yaşadı ve XIII. yüzyılın başlarında Moğol istilâsı ile ortadan kalktı.

840'ta kurulup 1212'de Hârizmşahlar Devleti'nin darbesiyle varlığını kaybeden Karahanlılar, İslâmiyet'ten sonra önemli bölümü Doğu Türkistan'da olan ilk büyük Türk devletidir. Doğu Türkistan, Karahı-tay Devleti'ne son veren Cengiz Han'a bağlandı. Ardından Çağatay Hanlığı'nın topraklarına dahil edildi. Timur 1365'te Batı Türkistan'da hâkimiyet kurunca Doğu Türkistan'daki Çağatay hânedanından gelen küçük hanları himayesi altına aldı. Timur Devleti'nin zayıflaması üzerine Çağataylılar yeniden mücadeleye başladı. Burası II. İsen Buka'dan sonra tahta geçen Yünus ve oğlu Ahmed tarafından idare edildi. Ahmed Han (1487-1514), o sırada Bâbü'ü yenilgiye uğrattı Batı Türkistan'a hâkim olan Şeybânî Han'ın üstünlüğünü kabul etti. Onun 1514'te ölümüyle yerine geçen Seyyid Han zamanı (1514-1533) Doğu Türkistan'da Çağataylılar neslinin son parlak dönemini teşkil etti. Bâbü'ün dayısı Ahmed Alca Han'ın oğlu Seyyid Han, Bâbü ile iş birliği yaparak Kâşgar, Yarkent, Hoten şehirlerini ele geçirdi ve Seidiye (Seyyidiye) Hanlığı'nı kurdu. Devletini güçlendirmek amacıyla birtakım ıslahat girişim-

lerinde bulundu. Başşehir önce Kâşgar, ardından Yarkent idi. Bundan dolayı devlet Yarkent Hanlığı veya kurucusunun adıyla Seidiye Hanlığı diye bilinmektedir. Hanlık üzerinde kuruluşundan itibaren hocaların etkisi vardı. Zira mânevî havasına tasavvuf hâkim olduğu için hanların ve devlet adamlarının askerî ve siyasî fikirleri sınırlı kaldı. Siyasal gelişmeleri takip edemediklerinden Seidiye Hanlığı komşuları ile rekabet edemedi.

Seyyid Han'ın yerini alan oğlu Reşîdî Han huzur dönemini devam ettiremedi. Ortaya çıkan en büyük problem, ülkenin Uyguristan olarak bilinen doğu vilâyetleriyle Altşehir olarak bilinen batı vilâyetleri arasındaki rekabetin büyümesiydi. Moğolistan'da hâkimiyeti ellerine geçirerek hem Çin hem Doğu Türkistan yönünde ilerlemek isteyen Kalmuklar (Jungarlar) sık sık Doğu Türkistan'ın doğu vilâyetlerine akınlar yapmaya başladılar. Reşîdî Han'ın 1559'da ölümü üzerine on üç oğlundan biri olan Abdülkerim Han (1559-1591) kardeşlerinin desteğiyle tahta çıktı. Abdülkerim Han, ülkenin yeniden şehir devletleri haline gelmesine ve birbiriyle uğraşarak memleketin ve halkın zarar görmesine mani olamadı. Ülkesinin bütünlüğünü sağlama ümidiyle Batı Türkistan'da yetişmiş büyük din âlimlerinden Mahdûm-ı A'zam'ın oğullarından Hoca İshak Veli'yi Doğu Türkistan'a davet etti. Hoca İshak Veli şehir, kasaba kasaba bütün Doğu Türkistan'ı dolaşıp müslümanların birlik olması gerektiğini anlatmaya çalıştı ve bunda başarı gösterdi. Ülkenin doğu vilâyetlerinin hâkimi olan Abdüllatif Han'ın Mahmûd-ı A'zam'ın oğlu Hoca Kalan'ı (Muhammed Emin) Yarkent'e davet etmesi Doğu Türkistan'ın kaderine etki edecek olayların gelişmesine yol açtı. Hoca İshak Veli'nin evlâtları İshâkıyye ve Karatağlık, kardeşi Hoca Kalan'ın evlâtları Âfâkıyye ve Aktağlık adıyla ayrı görüşleri savunan iki gruba ayrıldı ve birbiriyle kıyasıya mücadeleye girdi. Bu döneme (1678-1755) "Hocalar devri" denir. Ardından ülkenin doğu vilâyetleriyle batı vilâyetleri arasındaki gerginlik daha da arttı. Çıkan çatışmalar Abdürrahim Han zamanında Kalmuklar'ın devreye girmesine yol açtı. Abdürrahim Han'ın Kalmuklu eşinden doğan oğlu Abdullah ileride Doğu Türkistan'a son parlak devrini yaşatacaktır.

XVIII. yüzyılda Doğu Türkistan'ın Hami ve Turfan kasabalarını ele geçiren Çinliler 1754'te Kalmuklar'ı yenince 1759'da tam bir karışıklık içindeki Kâşgar ve civarını işgal ettiler. 1760'lı yıllarda Kazaklar'ın Or-

Kâşgar'da İydgâh Camii – Türkistan

ta ve Küçük cüzleriyle Hokand hanları da Çin'in üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldılar. 1826'da Sâlih Hoca'nın oğlu Cihangir, Kırgızlar'ın yardımıyla Kâşgar'ı geri aldıysa da iki yıl sonra esir düşüp Pekin'e götürülerek idam edildi. Çin istilâsına karşı 1829 ve 1830'da bazı başarılı hareketler gerçekleştirildi. 1831'de Madali diye tanınan Mehmed Ali Han Kâşgar, Yarkent, Hoten ve Aksu'yu, 1846 ve 1854'te Muhammed Emin (Katta Tora) Kâşgar'ı iki defa kurtardıysa da Çinliler tamamen uzaklaştırılmadı. 1862'de patlak veren Dön-gen (Çinli müslüman) isyanı Cungarya'ya yayılınca Kâşgar için bir fırsat doğdu. Kırgız kumandanı Sâdık Bey Kâşgar'a girdi ve şehri Cihangir'in oğlu Büzürg'e teslim etti. Çimkent'i Ruslar'a karşı savunan Muhammed Yâkub Bey Kâşgar'a gelince durum değişti. Büzürg Han'la birlikte Çin kuvvetlerini yenerek Kâşgar ve Yarkent'i, arkasından bütün şehirleri aldılar. Yâkub Han 1868'de Turfan'ı ele geçirmeyi başardı. Ancak Ruslar'ın duruma müdahale etmesi üzerine her iki taraf elçi teatisinde bulundu. İngilizler de Doğu Türkistan'a elçiler yolladı. Ruslar'la 1872'de, İngilizler'le 1873'te antlaşmalar imzalandı. İstanbul'a da Yâkub Han Tora adlı bir elçi gönderildi. Osmanlı Devleti toplardan ve tüfeklerden oluşan askerî yardımı beraber bazı subayları ve bir heyeti Murad Efendi başkanlığında gönderdi. Heyet Kâşgar'a varınca 100 pâre top atışıyla karşılandı ve hutbe Sultan Abdülaziz adına okutulmaya başlandı. Ancak Çinliler, uğradıkları ağır yenilgilerin intikamını almak ve Doğu Türkistan'ı yeniden istilâ etmek için Ruslar'ın da yardımıyla harekete geçtiler. 17 Ağustos 1876'da Urumçi üzerinden ilerlemeye başladılar. Yâkub Han'ın ölümünden sonra oğulları ve ileri gelen beyler arasındaki çekişme Çinliler'in işine yaradı. Beg Kuli iç sükûneti sağlasa da çaresizlik içinde Ruslar'a sığındı. Çinliler Aralık 1877'de Kâşgar dahil bütün Doğu Türkistan'ı işgal ettiklerini bildirdiler. 1882'de Doğu Türkistan'ın adını Hsin-chiang (Xin-jiang) (yeni ele geçirilmiş toprak) olarak değiştirdiler. 1884'te Doğu Türkistan (Sinkiang / Sincan) vilâyetini kurdular (bk. KÂŞGAR).

1932'de Niyaz Hacı ve Sâlih Darga liderliğindeki ayaklanma Musul Maksut, Mahmud Muhiti, Hâfız Beg, Mehmed Emin Buğra, Sabit Damolla, Osman Beg, Şeref Han Töre gibi liderlerin de katılımıyla bütün Doğu Türkistan'a yayıldı. İli vilâyeti ve Urumçi'ye bağlı birkaç kaza dışında bütün Doğu Türkistan kurtarıldı ve Kâşgar'-

da Şarkî Türkistan Cumhuriyeti ilân edildi (Kasım 1933). Cumhurbaşkanlığına Hoca Niyaz Hacı seçildi, hükümet Sabit Damolla tarafından kuruldu. Çinli müslüman General Ma Chung-yen, Doğu Türkistan üzerine yürüyünce Sovyetler Birliği müdahale etti. Sovyetler'le çarpışmalarda yenik düşen General Ma 21 Mart 1934'te Kâşgar'a girdi, Doğu Türkistan hükûmeti Kâşgar'dan çekildi. Hoten'i Çinliler'den kurtaran Mehmed Emin Buğra da Sovyetler karşısında tutunamadı. Sonunda Sovyetler'in barış teklifini kabul etmek zorunda kaldılar. Anlaşmaya göre bağımsızlık taraftarları idarede kalacak, fakat Çin'den ayrılmayacaklardı. Sovyetler Birliği, 1937 yılına kadar hiçbir yerden yardım almayan bu Türk cumhuriyetine son verdi. Başta Hoca Niyaz Hacı olmak üzere bağımsızlık taraftarları öldürüldü.

Doğu Türkistan Cumhuriyeti, Kulca'da (Yining) Çin'e karşı ayaklananlar tarafından yeniden kuruldu (7 Ağustos 1944). 16 Eylül 1944'te Kazaklar isyan ederek 8 Ekim'de Nilka'yı işgal ettiler. 1945 başında Kazaklar, Altay ve Tarbagatay bölgelerini alıp İli'deki isyana katıldılar. Devlet başkanlığına Ali Han Töre, yardımcılığına Kulcalı Hâkimbeg Hoca ve Buğra Han getirildi. Bir süre sonra Ahmed Can Kasımî duruma hâkim oldu. Yeni kurulan ordu-da 25.000 asker vardı. Kazaklar'dan Osman Batur'un idaresinde ise 20.000 atlı bulunuyordu. Eylül 1945'te Urumçi'ye doğ-

ru ilerleyen ordu ile Kuomintang'ın ordu-su Manas yakınlarında karşı karşıya geldi. Kuomintang Sovyetler'e başvurunca Ali Han Töre, Sovyetler Birliği'ne kaçırıldı ve herhangi bir çarpışma meydana gelmedi. 1946'da Sovyetler Birliği'nin baskısıyla Doğu Türkistan Cumhuriyeti ile Hsin-chiang eyalet hükûmetleri birleştirildi. Başkanlığa Chang Chih-chung getirildi, Ahmed Can Kasımî yardımcısı oldu. Ancak bu durum uzun sürmedi, Ahmed Can Kasımî kendi bölgesine döndü. 1947'de Mesut Sabri Baykozi'nın başbakanlığını, İsa Yusuf Alptekin'in genel sekreterliğini yaptığı mahallî bir hükûmet ilân edildi, fakat bu da uzun ömürlü olmadı. Çin Komünist Partisi, Doğu Türkistan'ı ilhak amacıyla Teng Li-k'un'u görüşme için yolladı. 27 Ağustos 1949 tarihinde Almatı'dan Pekin'e gitmek üzere yola çıkan uçak, içinde Ahmed Can Kasımî, Abdülkerim Abbasov, Delilhan Sugurbayov, İshak Beg Mononov gibi cumhuriyetin önderleri olduğu halde ortadan kayboldu. 20 Ekim 1949'da bu devlet yıkıldı. Aralık ayında Komünist Çin devrimini yapan Çin Kızıldudusu tarafından son defa işgal edildi. Doğu Türkistan 1 Ekim 1955'ten beri Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı olarak Hsin-chiang Otonom Cumhuriyeti (Sinkiang / Sincan Uygur Özerk Bölgesi) adıyla anılmakta ve günümüzdeki geniş Çin topraklarının altıda birini kaplamaktadır.

Kâşgar'da bir pazar yerinden görünüş

TÜRKİSTAN

Türkistan ayrıca bugün Kazakistan'da bulunan Yesi şehrinin adıdır. Şehir Güney Kazakistan eyaletinin merkezi Çimkent'e 156 km. uzaklıktadır. XII. yüzyıldan sonra Yesi adıyla kaynaklarda geçerse de kalıntılarından bir ize rastlanmamıştır. Yezdî'nin (XIV. yüzyıl) *Zafernâme*'sinde adı Türkistan olarak da geçer. Burası Türkler'in İslâmiyet'e geçişini sağlayan Ahmed Yesevî'nin yaşadığı yer olarak ün kazanmıştır. Yeseviyye tarikatının kurucusu Ahmed Yesevî'nin nisbeti Yesi şehridir. Özellikle Timur'un 1396'da onun mezarının bulunduğu yerde yaptırdığı türbe sonraki devirlerde şehrin öneminin sürmesini sağlamıştır. Ahmed Yesevî "Hazret-i Türkistan" adıyla anıldığı için şehrin Türkistan adı buna bağlanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Histoire d'Héraclius par l'évêque Sebéos (trc. F. Macler), Paris 1904, s. 49; İstahri, *Mesâlik* (de Goeje), s. 9; Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürücû'z-zehab: Altın Bozkırlar* (trc. Ahsen Batur), İstanbul 2004, s. 39-48, 58, 65-97 vd.; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), tür.yer.; Gerdîzi, *Zeynû'l-ahbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahran 1347 hş., s. 73, 279; *Yâkût, Mu'cemü'l-büldân*, II, 23-26; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut 1960, s. 514; Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'ü't-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1957, II, 5, 6, 8, 46; Mirza Haydar Duglat, *Târîh-i Reşîdî* (trc. D. Ross, nşr. N. Elias), London 1895; Á. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, London 1864; E. Schuyler, *Turkestan*, London 1878, I-II; Mehmed Emin Buğra, *Şarki Türkistan Tarihi*, Kabil 1940; a.mlf., *Doğu Türkistan: Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, İstanbul 1952; T. T. Rice, *Ancient Arts of Central Asia*, London 1965; *İstoriya Turkmenistana*, Aşkabad 1966; A. M. Belenitsky, *Central Asia* (trc. J. Hogarth), London 1969; Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, Ankara 1975; a.mlf., *Islam and Turkestan under Russian Rule*, İstanbul 1987; Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul 1979, s. 103-105, 156, 160; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Ya-*

kın Tarihi, İstanbul 1981; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (trc. Hakkı Dursun Yılmaz), İstanbul 1981; a.mlf., "Türkistan", *İA*, XII/2, s. 140-142; a.mlf. – [C. E. Bosworth], "Türkistan", *El²* (Fr.), X, 786-787; C. E. Bosworth, "Türkistan", a.e., X, 787; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, tür.yer.; *Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları* (der. M. Ali Taşçı), İstanbul 1985; A. Bennigsen – S. E. Wimbush, *Soviet Muslims*, London 1985; Emel Esin, "Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri", *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara 1987, I, 79-111; O. Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, Oxford 1988; Thomas J. Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*, Cambridge 1989, tür.yer.; Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul 1990; E. Allworth, *The Modern Uzbeks, from the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History*, Stanford 1990, tür.yer.; a.mlf., "Turkestan", *Encyclopedia of Asian History*, New York 1988, IV, 149-152; Andrew D. W. Forbes, *Doğu Türkistandaki Harp Beyleri* (trc. Enver Can), İstanbul 1991; İkbal Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara 1992; *Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects* (ed. Hafeez Malik), New York 1994, s. 120, 243; *Central Asia and Transcaucasia: Ethnicity and Conflict* (ed. V. V. Naumkin), Westport 1994, s. 2, 4, 97; Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997; D. Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford 1998; *Kazakistan Tarihi*, Almatı 1998, I-V; S. Madvanov – M. Şalekonov, *İstoriya Vzaimootnoşeniy Narodov Turkestana v XVIII-Naçale XX vv.*, Turkestan 2000; *Erken İç Asya* (der. Denis Sinor), İstanbul 2000; J. P. Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygurluk* (trc. Lale Arslan), İstanbul 2001; Abdulvahap Kara, *Türkistan Ateşi: Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, İstanbul 2002, s. 118-124; *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri: XVI-XX. Yüzyıllar* (haz. Ayhan Özyurt v.dğr.), Ankara 2004; L. Cahun, *Asya Tarihine Giriş: Kökenlerden 1405'e Türkler ve Moğollar* (trc. Sabit İnan Kaya), İstanbul 2006, s. 80-128; W. Malleson, "The British Military Mission to Turkistan, 1918-20", *As. Af.*, IX/2 (1922), s. 96-110; E. Teichman, "Chinese Turkestan", a.e., XXIII/4 (1936), s. 561-573; Cat-

herine Poujol, "Turkestan", *El²* (Fr.), X, 787-789; "Türkistan", *Kazak Sovyet Ansiklopedisi*, Almatı 1977, XI, 217-228; "Turkiston", *Özbek Sovet Ensiklopediyası*, Taşkent 1978, XI, 365-385; "Turkistan", *Kırgız Sovet Ensiklopediyası*, Frunze 1980, VI, 101-107.

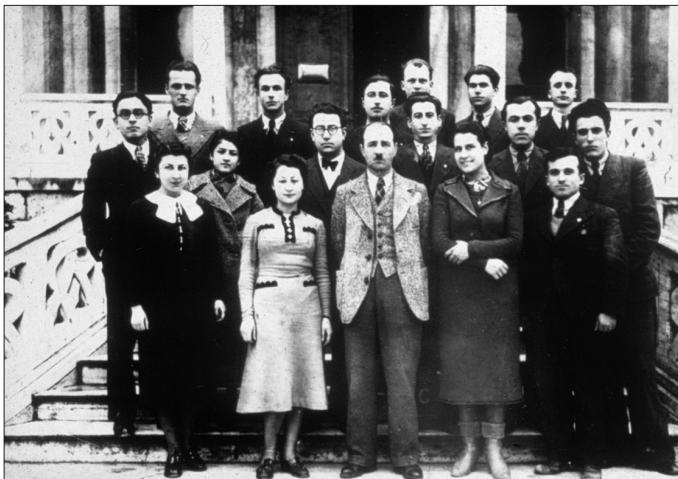
AHMET TAŞAĞIL

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Türk kültür ve medeniyetini
incelemek amacıyla
1924 yılında kurulan
akademik bir merkez.

Türkiye'de teşkil edilen ilk ilmi araştırma enstitülerinden biridir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun hemen ardından Türk kültür ve medeniyetinin bütün kol- larında araştırma ve incelemeler yapacak akademik bir müessesenin eksikliği hissedilerek Mustafa Kemal'in direktifleriyle oluşturulmuştur. Mustafa Kemal Türk dili, Türk edebiyatı, Türk tarihi, Türk sanatı, Türk etnografyası, Türk coğrafyası alanlarında araştırmalar yaparak bunların sonuçlarını ilim âlemine duyurmak üzere bir enstitü teşkil edilmesini istemekteydi. Bunun için Mehmed Fuad Köprülü görevlendirildi. Köprülü'nün çalışmaları sonucu hazırlanan kararnameyle İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Fakültesi'ne bağlı, Türkiyat Enstitüsü adıyla ilmi bir müessese kuruldu ve tâlimatnâmesi Atatürk'ün imzasına sunuldu. Tâlimatnâmede, "Türklüğe ait bütün mârifet şubelerinde araştırma ve neşriyatta bulunmak, Türkiye harindeki diğer kuruluşlarla irtibata geçilerek beynelmilel bir ilim merkezi haline gelmek için İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Fakültesi'ne bağlı Türkiyat Enstitüsü teşkil edilecek, enstitünün bir müdürü, bir kâtibi ve ihtiyaca göre asistan, muhafız ve hademesi bulunacak, enstitünün idaresi tam salâhiyete sahip bir müdüre ait olacak, enstitü müdürü Türkiye'ye ait araştırma ve neşriyat ile tanınmış âlimler arasından Maarif vekili tarafından seçilip tasdike arz olunacak, enstitü tarafından neşredilecek mecmuanın hakk-ı tahriri tamamıyla Edebiyat Fakültesi Tâlimatnâmesi'ne ait olacak, enstitü tarafından neşredilecek diğer eserlerin basımı ve tahrir ücretleri vekâlet bütçesinden temin edilecek, bu tâlimatnâmenin yürütülmesinde Maarif vekili vazifeli olacaktır" deniyordu.

12 Teşrînisânî 1340 (12 Kasım 1924) tarih ve 1111 sayılı kararname ile enstitünün kuruluşu tamamlandı. Başta Mustafa Kemal olmak üzere İsmet (İnönü) baş-

1938 yılında
Türkiyat
Araştırmaları
Enstitüsü
mensuplarından
bir grup